

**PERUBAHAN KOSTUM DAN AKSESORI MOMOGUN RUNGUS DI
KUDAT, SABAH: SATU TINJAUAN AWAL**
***THE CHANGES IN THE MOMOGUN RUNGUS COSTUME &
ACCESSORIES IN KUDAT: A PRELIMINARY SURVEY***

TANG ZHEE EARN¹
SIM CHEE CHEANG^{1*}
VICTOR PANGAYAN¹

¹Akademi Seni dan Teknologi Kreatif (ASTiF),
Universiti Malaysia Sabah, 88400 Kota Kinabalu, Sabah, Malaysia
Corresponding Author: suesim@ums.edu.my

Tarikh dihantar: 28 Mac 2024 \ Tarikh diterima: 18 November 2024 \ Tarikh diterbitkan: 31 Disember 2024
DOI: DOI: <https://doi.org/10.51200/ejk.v30i.5842>

ABSTRAK Kekayaan budaya di antara lebih daripada tiga puluh tiga keseluruhan kumpulan etnik di negeri Sabah memang tidak dapat dinafikan. Kekayaan khazanah pakaian tradisional dan aksesori kumpulan Momogun Rungus menjadi tumpuan kajian ini. Kajian ini berfokus kepada impak perubahan masa terhadap warisan budaya ketara (*tangible culture*), khususnya dalam cara pemakaian kostum dan aksesori kumpulan Momogun Rungus. Kajian ini meneliti impak perubahan dalam pemakaian kostum dan aksesori semasa perkahwinan, perayaan, dan pakaian harian kumpulan Rungus di daerah Kudat. Demi menangani kemerosotan minat golongan remaja Rungus dalam lingkungan dua belas sehingga dua puluh enam tahun terhadap warisan budaya dan adat lama, kajian ini bertujuan meneliti ciri-ciri keaslian pemakaian kostum dan aksesori tradisional akibat impak arus pemodenan bagi mengekalkan identiti sebuah masyarakat. Oleh yang demikian, objektif kajian ini ialah untuk merakam secara visual dan akademik perubahan pemakaian kostum serta aksesori tradisional kumpulan Momogun Rungus demi melahirkan suatu rujukan pada masa hadapan Momogun Rungus. Melalui metodologi kajian lapangan selama dua minggu di Matunggong dan Sumangkap, Kudat, dengan teknik pemerhatian dan temuduga pakar terpilih, informan yang termasuk pemilik rumah panjang, bekas penari tarian tradisional dan warga tua kumpulan Rungus ditemubual untuk mendapatkan maklumat berkenaan persediaan acara tradisional seperti acara perkahwinan dan perayaan kumpulan Rungus (*Magahau*). Kajian ini ingin merekodkan identiti kumpulan Momogun Rungus dalam bentuk rakaman warisan budaya ketara dengan mendokumentasikan dan menganotaskan khazanah warisan Momogun Rungus, negeri Sabah. Kajian ini mendapati pemakaian kostum dan aksesori tradisional dalam majlis perkahwinan dan *Magahau* masih dikekalkan mengikut adat lama walaupun pengikisan pengetahuan cara pemakaian nenek moyang telah berlaku.

Kata kunci: Rungus, kostum, aksesori, warisan Sabah, budaya etnik.

ABSTRACT This study examines the undeniable cultural richness among the over thirty-three ethnic groups in Sabah, with a focus on the traditional attire and accessories of the Momogun Rungus community. It investigates the impact of time on tangible cultural heritage, specifically regarding costume and accessory use during weddings, celebrations, and daily life in the Kudat district. Addressing the decline in interest among Rungus youth aged twelve to twenty-six in traditional customs, the research aims to explore the authenticity of traditional attire amidst modernization to preserve community identity. Through a two-week field study in Matunggong

and Sumangkap, using observation and interviews with longhouse owners, former dancers, and elders, the study documents preparations for traditional events like weddings and the Rungus celebration (Magahau). Ultimately, the research seeks to record the identity of the Momogun Rungus as tangible cultural heritage, noting that traditional costumes and accessories in weddings and celebrations are still maintained according to old customs, despite a decline in ancestral knowledge.

Keywords: *Rungus, costume, accessories, Sabah heritage, ethnic culture.*

PENGENALAN

Sejak dahulu, manusia menghasilkan pakaian dengan tujuan melindungi badan mereka daripada alam sekeliling, cuaca dan musuh (Prasti, 2019). Demikian juga dengan Momogun Rungus yang menenun dan menyulam kostum tradisional mereka. Momogun Rungus banyak mendiami kawasan dataran tinggi di bahagian Pantai Barat Utara negeri Sabah khususnya di daerah Kudat dan Pitas (Porodong, 2012). Menurut Appell (1978), Kudat dianggap sebagai tanah asal kumpulan Rungus suatu masa dahulu sebelum kedatangan pihak kolonial. Mereka duduk di Semenanjung Melabong di seberang Teluk Marudu sebelum itu dan berpindah ke sebelah utara Borneo iaitu daerah Kudat (Low, 2013). Kemudian, masyarakat Momogun Rungus menjadi penghuni tanah Borneo khususnya di bahagian utara Sabah, iaitu di daerah Kudat, Kota Marudu dan Pitas sahaja. Akan tetapi pada masa kini, terdapat kumpulan Momogun Rungus yang telah bermigrasi ke seluruh Malaysia dan juga luar negara kerana mengejar kerjaya, perniagaan, perkahwinan dan lain-lain lagi (Esterlina & Mohd Kipli, 2021; Siti Aidah et al., 2022).

Perubahan kostum dan aksesori tradisional Momogun Rungus di Kudat mencerminkan impak pemodenan terhadap warisan budaya yang penting bagi komuniti ini. Pemodenan yang tidak dapat dielakkan, seperti yang dinyatakan oleh Appell (1989), telah mengubah ekonomi subsisten kepada ekonomi komersial. Ini memberikan kesan ketara kepada reka bentuk, bahan, dan fungsi kostum tradisional. Oleh itu, salah satu kepentingan utama kajian ini ialah pemeliharaan warisan budaya. Dalam era gubalisasi, kajian ini membantu mendokumentasikan perubahan yang berlaku dan memastikan bahawa elemen-elemen penting dalam kostum dan aksesori seperti bahan, motif, dan teknik pembuatan tidak terhapus seiring dengan perkembangan teknologi. Selain daripada pemeliharaan budaya, kajian ini juga berperanan memperkukuh identiti budaya Momogun Rungus. Di tengah-tengah perubahan sosial, kostum tradisional masih berfungsi sebagai simbol kebanggaan etnik dan keunikan budaya, terutamanya di kalangan generasi muda yang mungkin kurang mengenali makna di sebalik kostum ini. Menurut Romzi et al. (2018), perubahan kostum mencerminkan sikap masyarakat terhadap warisan mereka, dan kajian ini menganalisis usaha mengekalkan nilai-nilai tradisi tersebut.

Di samping itu, kajian ini memfokuskan kepada faktor-faktor sosial, ekonomi, dan budaya yang menyumbang kepada perubahan dalam reka bentuk dan penggunaan kostum. Ini termasuk pengaruh pemodenan, perubahan gaya hidup, dan peningkatan kemudahan teknologi

yang mempercepat proses penghasilan kostum. Kajian ini juga bertujuan untuk menilai sejauh mana perubahan ini menjejaskan identiti budaya Momogun Rungus, terutama dari segi bagaimana kostum tradisional mereka masih memainkan peranan dalam kehidupan moden. Kajian ini menyumbang sebagai sumber rujukan penting bagi pendidikan kebudayaan, yang berfungsi meningkatkan kesedaran masyarakat, terutamanya generasi muda, tentang kepentingan mengekalkan warisan tradisional. Dengan memahami perubahan yang berlaku, kajian ini dapat memberikan panduan yang relevan untuk memelihara dan mempromosikan warisan budaya Momogun Rungus agar terus dihargai dan diamalkan dalam masyarakat moden.

LATAR MASYARAKAT MOMOGUN RUNGUS

Momogun Rungus telah didaftarkan sebagai salah satu sub-etnik Kadazan Dusun di bawah Persatuan Kebudayaan Kadazan Dusun (KDCA) sejak 1991 (Porodong, 2012). Perkara ini kerana terdapat kesamaan dalam adat dan kepercayaan, sejarah, serta kebudayaan antara sub-etnik Kadazan Dusun yang lain dengan Momogun Rungus (Kok On, 2013; Kok On et al., 2014). Romzi et al., (2020) menyatakan pada awal 1980-an, pemimpin politik Rungus mula memakai pakaian tradisional dan tekstil mereka sebagai strategi komuniti dan mendapat sokongan politik. Kepentingan pemeliharaan kostum dan aksesori serta cara pemakaian mereka memang penting kerana ia bukan sahaja terikat dengan budaya tetapi boleh berfungsi sebagai alat komunikasi dalam arena sosial, agama dan politik di Sabah. Tindakan ini meningkatkan kesedaran dan akuan terhadap perbezaan budaya Rungus daripada rumpun mereka iaitu kadazandusun atau muslim Rungus (Romzi et al., 2020). Walau bagaimanapun, Momogun Rungus percaya bahawa mereka layak untuk berdiri sendiri dan bukan sub-etnik kepada Kadazan Dusun dengan pengiktrafan daripada Lembaga Kebudayaan Negeri Sabah pada 2016 (Esterlina & Mohd. Kipli, 2021). Sehingga kini, Masyarakat Momogun Rungus lebih selesa disebut sebagai Momogun Rungus dan gah berdiri sebagai salah satu etnik yang konkrit dan mengekalkan warisan kebudayaan mereka. Antara khazanah yang kekal dipelihara sehingga kini ialah penghasilan tekstil dan pemakaian kostum serta aksesori tradisional mereka.

Momogun Rungus juga terbahagi kepada lima kelompok kecil berdasarkan kepada dialek pertuturannya iaitu *Nulu*, *Gonsomon*, *Rungus*, *Pilapazan* dan *Gandahon* (Pangayan, 2020). Sebelum kemasukan pihak kolonial Inggeris di Sabah pada akhir abad ke-19, Momogun Rungus berpegang kepada kepercayaan animis yang dikenali sebagai *bbiruhui* (Low & Azlan Shafie, 2014). Kepercayaan mereka telah mempengaruhi penghasilan kostum tradisional yang terikat dengan budaya tradisi terutamanya corak-corak budaya yang menghiasi kostum tersebut. Menurut Romzi et al. (2020), “pada tempoh sebelum kedatangan kuasa kolonial di Borneo, pakaian masyarakat Rungus dihasilkan daripada *banat*, *tapi*, *sukolob*, *badu*, *soval sarabulu*, *hokos*, *sandai*, *inavol*, *sigal*, *mogah*, *pinakol*, dan *pinokos* yang dibina dengan menggunakan bahan asas yang ditanam tempatan, kapas yang dipintal dan ditunen secara tradisional, dicelup dengan nila, dan dihias dengan motif putih yang mengapung. Tambahan pula, orang Rungus pada zaman dahulu juga memakai pakaian seperti *sisingal*, *titimbok*, *sisik*, *sad'ang*, *ganggalung*, *litai* atau *tinggot*, *sulau*, *tongkol*, *pinakol*, *orot*, *giring*, *lungkaki*, *rampai*,

satu, *batakan* atau *kimo*, *saring*, *kinumai* atau *golisung*, dan *angkop* dengan pakaian dan tekstil ini biasanya melambangkan status sosial atau dalam beberapa keadaan digunakan semasa upacara ritual.”

Pada awal abad ke-20, agama Kristian dan Islam di Borneo mula tersebar luas (Low & Azlan Shafie, 2014) dan telah mempengaruhi perspektif masyarakat terhadap adat dan ritual kerana agama Kristian dan agama Islam tidak mengalakkan aktiviti dan cara pemakaian yang dianggap syirik. Sedikit sebanyak kesan ini telah menyebabkan kekurangan kekerapan perayaan dan ritual animis yang biasa diiringi tarian tradisional. Tanpa perayaan dan ritual, kostum dan aksesori juga kurang dipakai oleh masyarakat kumpulan Momogun Rungus apatah lagi sambutan keramaian dalam kalangan Momogun Rungus yang memeluk agama Kristian atau Islam (Romzi et al., 2020). Pada kemunculan kuasa kolonial Inggeris pada abad ke-19, penggunaan kostum dan tekstil buatan Eropah semakin meluas, membawa perubahan dan transformasi dalam pemakaian kostum tradisional dan penggunaan tekstil buatan Eropah (*Navalan*) Momogun Rungus, dan secara tidak langsung mempengaruhi transformasi budaya mereka. Perkara inilah yang memangkin kepada perubahan kostum dan aksesori tradisional Momogun Rungus hari ini.

Jelas bahawa pakaian tradisional atau “kostum tradisional” kumpulan Momogun Rungus merupakan salah satu khazanah adat tradisi yang sehati dengan latar dan alam sekeliling tempat tinggal mereka. Pakaian tradisional iaitu subjek kajian ini akan dirujuk sebagai “kostum tradisional”. Latar kumpulan Momogun Rungus terpacak dalam kepercayaan animis iaitu kepercayaan pada kehadiran semangat baik dan jahat yang telah diamalkan secara turun temurun sehingga hari ini (Low & Azlan Shafie, 2014). Kumpulan Momogun Rungus mempunyai khazanah berharga dalam bentuk makanan, tarian, adat, ritual tradisional dan pakaian tradisional. Keunggulan warisan budaya yang tidak ketara (*intangible cultural heritage*) ini merujuk kepada simbol budaya kumpulan Rungus yang sehati dengan alam sekeliling kawasan tinggal mereka (Low & Azlan Shafie, 2014)

SOROTAN LITERATUR

Di antara tahun 1959-2000an kajian tentang kumpulan Momogun Rungus sangat terhad kepada jenis penyelidikan bidang sains sosial yang bertumpu pada dokumentasi dari aspek budaya, bahasa dan adat kumpulan tersebut. Di antara kajian awal bersifat kajian lapangan berkenaan kumpulan Momogun Rungus telah bermula sejak 1959 oleh penyelidik colonial, Appell yang diterbitkan dalam bentuk jurnal bertajuk “*The Long-house Apartment of the Rungus Dusun*” (1964). Beliau telah menerbitkan banyak artikel jurnal yang telah membantu pemahaman terhadap latar belakang budaya Masyarakat Momogun Rungus. Di antara buku dan artikel yang telah banyak dirujuk untuk kajian ini terutama dari aspek latar belakang Momogun Rungus adalah “*Ethnic Groups of Insular Southeast Asia*” (1972). Kajian ini berbeza daripada semua penerbitan Appell kerana berfokus pada latar, kegiatan sosial dan harian mereka.

Seterusnya penyelidikan berkenaan kumpulan Momogun Rungus semakin menambah dari zaman generasi “Z” iaitu bermula tahun 2000an. Ong Puay Liu (2000) berkaitan cerita

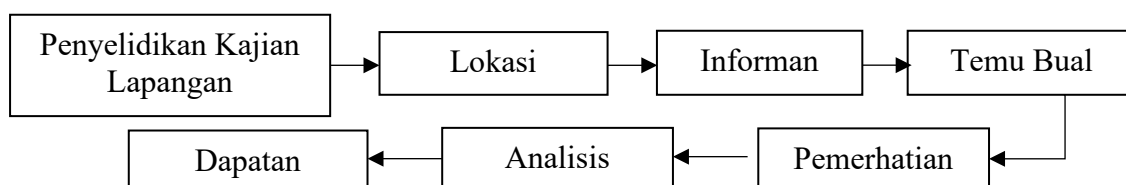
rakyat genre mitos kumpulan Momogun Rungus hanya bertujuan pelancongan, dan tidak bersifat akademik walaupun ada dirujuk kepada kostum atau aksesori kumpulan Momogun Rungus. Kebanyakan kajian yang dilakukan selepas itu berkaitan lagenda, mitos dan ritual mereka sehingga tahun 2000. Di antara 2001-2010 pula, Ong (2006) meneruskan kajiannya terhadap rumah panjang tradisi kumpulan Momogun Rungus yang berbeza daripada penyelidikan yang sudah dilakukan sebelum itu. Penyelidikan ini ingin mengisi kekosongan dalam pengetahuan mengenai kostum dan aksesori kumpulan Rungus di samping memastikan khazanah warisan budaya tidak ketara kumpulan etnik ini akan berterusan.

Penyelidikan antara tahun 2011-2023 ini mengalami perubahan penyelidikan yang lebih berlainan iaitu bersifat akademik dan lebih bertumpu pada khazanah ketara (*tangible culture*). Setiap penyelidikan ini mempunyai fokus yang spesifik dan berasingan dari segi kostum, aksesori, seni persembahan dan adat tradisi. Penyelidikan berkaitan kostum dan aksesori tradisional Momogun Rungus lebih tertumpu dalam bidang motif iaitu seni visual, seperti Siti Fariza dan Humin Jusilin pada tahun 2017 yang menyelidik simbol motif *pinakol* Rungus. Manakala Yoon Pui Ling dan Humin Jusilin (2018) pula menyelidik reka bentuk dan motif pakaian tradisional perempuan Rungus dan Romzi Ationg, et al (2020) yang menyelidik kostum dan tekstil Momogun Rungus. Di samping itu, tarian tradisional turut diselidik oleh penyelidik Victor Pangayan (2020) dari segi konsep persembahan tarian tradisional Momogun Rungus iaitu tarian Mongigol-Sumundai, penyelidikan adat dan tradisi Momogun Rungus banyak diselidik oleh penyelidik Low Kok On (2013), Low Kok On dan Azlan Shafie (2014) dan Esterlina Moo Chin Len dan Mohd Kipli Abdul Rahman (2021; 2022). Kajian tentang perubahan kostum dan aksesori kumpulan Momogun Rungus agak kurang maka kajian ini bertujuan untuk memenuhi kekurangan ini dalam epistemologi kostum dan aksesori etnik Sabah dan membantu memelihara khazanah Momogun Rungus lantas menjadikan rujukan kepada pembaca, pengkaji lain dan masyarakat khususnya Momogun Rungus.

METODOLOGI KAJIAN

Penyelidikan ini dilakukan secara kajian lapangan dan bersifat etnografi. Carta 1 menunjukkan proses penyelidikan kajian ini yang melibatkan kajian lapangan yang bersifat sementara dan tidak menetap di sesuatu kawasan kajian. Dalam proses menyempurnakan penyelidikan kajian lapangan, penyelidikan kaedah kualitatif digunakan, iaitu kaedah temu bual perseorangan dengan informan terpilih dan kaedah pemerhatian. Lokasi kajian adalah di Kudat, Sabah dan 12 orang informan yang berpengalaman dalam budaya asli Rungus merujuk kepada budaya yang tidak dipengaruhi perubahan zaman, khususnya kostum tradisional dan aksesori kumpulan Momogun Rungus terpilih. Kaedah temu bual berlangsung di tempat kediaman dan bermula serentak dengan kaedah pemerhatian langsung dan kaedah pemerhatian berstruktur oleh pengkaji. Melalui kaedah pemerhatian langsung, pengkaji mencatat setiap butiran fizikal kostum dan aksesori menggunakan fotografi dan videografi untuk mendokumentasikan kostum dan aksesori dan membolehkan analisis lebih terperinci dan memberi rujukan visual untuk kajian lanjut. Manakala kaedah pemerhatian berstruktur, pengkaji menyediakan senarai ciri atau elemen tertentu yang ingin diperhatikan. Hal ini membantu memastikan setiap aspek utama dikaji dengan sistematik. Pengkaji turut menemui informan pembuat atau pengguna kostum

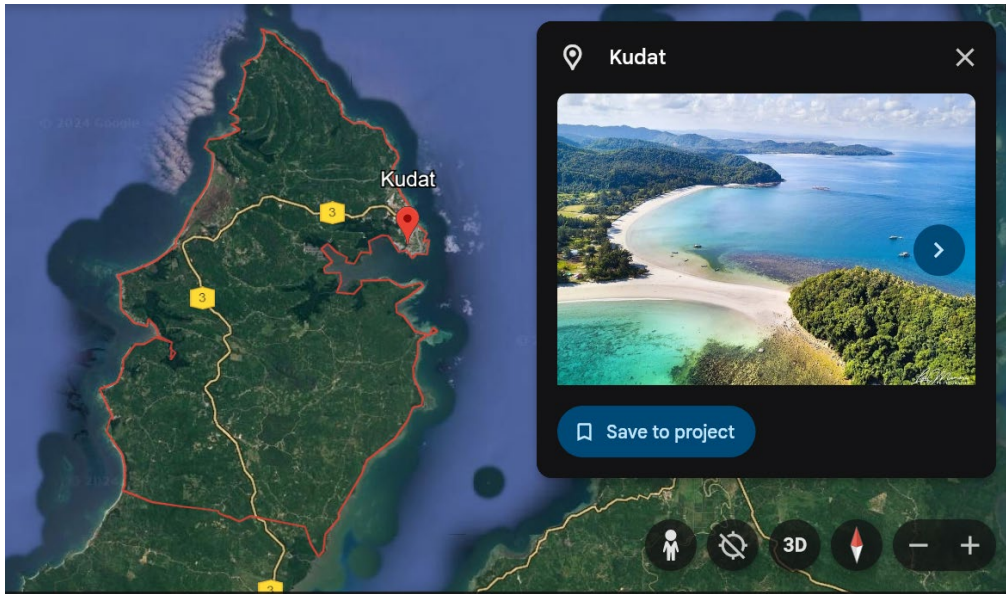
tradisional untuk memahami makna budaya atau sejarah di sebalik reka bentuk tertentu. Setiap gerak geri, perbualan dan maklumat dicatat dan dirakam secara verbatim, visual dan audio dengan set soalan tertutup dan terbuka. Maklumat yang diperolehi dikumpul dan ditranskrip sebelum dianalisis.

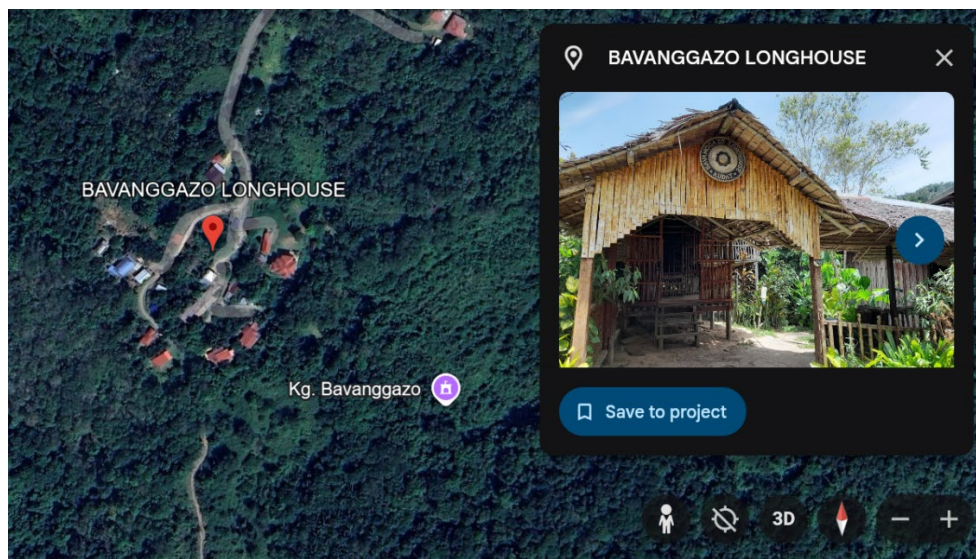
Carta 1 Metodologi Kajian Lapangan

Carta 1 menunjukkan aliran langkah yang diambil dan ditentukan dalam mengumpul data kajian ini. Penyelidikan kajian lapangan telah dilakukan selama dua minggu di Matunggong dan Sumangkap, Kudat. Kawasan ini dijadikan sebagai kawasan kajian kerana majoriti penduduk daerah Kudat terdiri daripada Momogun Rungus. Populasi penduduk di Kudat terdiri daripada 86 ribu orang penduduk yang merangkumi 93.9% penduduk Bumiputera (7.0% Bumiputera Melayu, 86.9% Bumiputera lain), 5.6% penduduk Cina dan 0.3% penduduk lain-lain. Jika dilihat daripada kedudukan geografi, Kudat merupakan kawasan Pantai Barat Utara negeri Sabah (Kok On, 2013; Pangayan, 2020). Rajah 1 menunjukkan peta Kudat di Sabah, Rajah 2 memaparkan lokasi kajian di Kudat, Sabah iaitu peta daerah kecil Matunggong dan Rajah 3 menunjukkan peta Sumangkap yang merupakan permulaan penempatan dan perkembangan masyarakat kumpulan Rungus (Low, 2013 ; Victor, 2020). Antara kawasan-kawasan perkampungan Momogun Rungus yang terkenal ialah Rumah Panjang Bavanggazo yang masih menyimpan alat tradisional, kostum dan aksesori tradisional Momogun Rungus. Selain daripada itu, *Gong Village* di Sumangkap juga pusat penempatan yang tidak kurang dengan pembuatan Gong, dan kedua-dua kawasan kajian ini masih mengamalkan budaya dan adat Momogun Rungus. Peta 4 menunjukkan jarak antara dua lokasi kajian tersebut iaitu dalam anggaran 4.8 km iaitu 7 minit perjalanan menggunakan kenderaan.

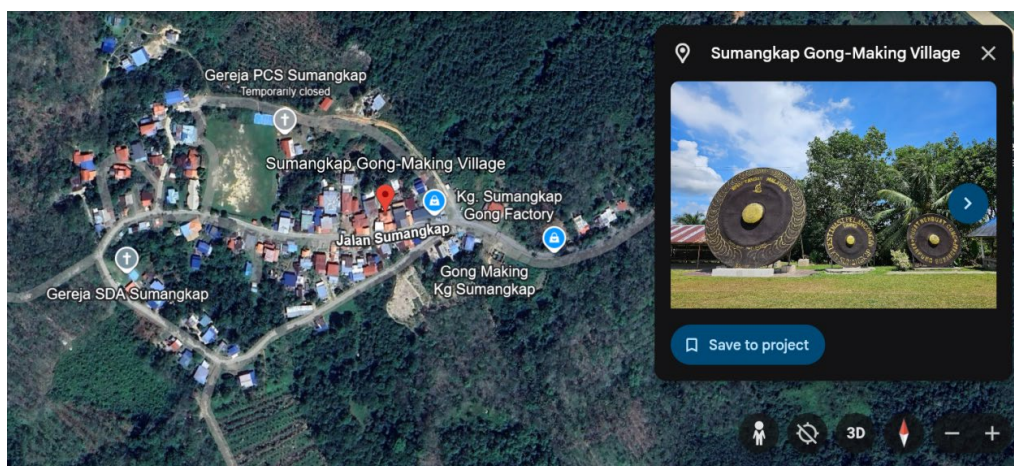
Kaedah temubual seumpama ini berpandukan soalan yang telah dirangka mengikut fokus utama dan informan bebas memberikan jawapan mereka. Soalan yang disediakan adalah berbentuk “*open ended*” (terbuka). Soalan-soalan tersebut terbahagi kepada tiga bahagian iaitu bahagian A, bahagian B dan bahagian C. Bahagian A merupakan bahagian demografik, iaitu pertanyaan tentang soalan peribadi informan seperti nama, umur, tempat tinggal, jantina, pekerjaan dan lain-lain maklumat. Bahagian B (Jadual 2) pula berkaitan dengan kostum tradisional dan Bahagian C (Jadual 3) ialah berkaitan dengan aksesori tradisional yang dipakai. Seperti di bahagian Appendiks, Jadual 2 dan Jadual 3 masing-masing menyediakan sembilan (9) soalan kepada setiap informan. Dalam pemerhatian, setiap informan peka menjawab dengan ilmu dan pengalaman yang mereka alami malah menjelaskan setiap kostum dan aksesori tradisional lelaki dan perempuan dengan jelas dan teliti. Ini menunjukkan informan berpengalaman dalam perincian pemakaian kostum dan aksesori tradisional mereka

Rajah 1: Kudat, Sabah
Sumber: Google Earth

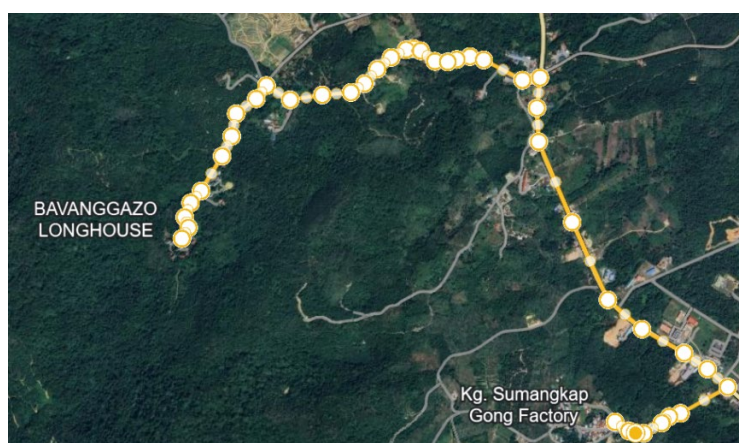

Rajah 2: Bavanggazo Longhouse, Matunggong
Sumber: Google Earth

Rajah 3: Sumangkap Gong-Making Village

Sumber: Google Earth

Rajah 4: Jarak antara dua lokasi (Sumangkap dan Matunggong)

Sumber: Google Earth

Pemrosesan data melibatkan aktiviti menterjemah, menginterpretasi dengan bantuan Dr. Victor Pagayan, seorang pakar dalam busana masyarakat Rungus dan fasih dalam bahasa Rungus yang merupakan bahasa ibundanya. Aktiviti interpretasi dijalankan dengan mentafsir maksud yang sama dalam jawapan yang diserlah dalam bentuk berbeza oleh informan kerana maksud yang berhampiran. Kebanyakan informan menjawab soalan temuramah mengikut pengetahuan dan pengalaman mereka sendiri. Malah, sebahagian daripada informan ini bertutur dalam Bahasa Rungus yang ditafsirkan kepada Bahasa Melayu semasa membuat transkrip melalui data seperti rakaman audio dan video. Data tersebut akan dikutip dan ditranskripsi dalam bentuk catatan nota kajian lapangan bersama bukti rakaman video, gambar informan dan lokasi sebelum data tersebut akan dianalisis.

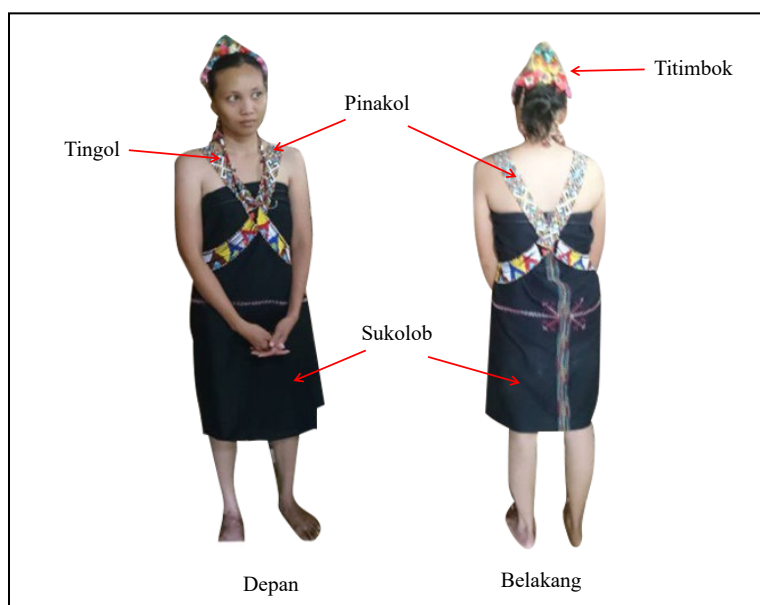
Semua data daripada informan akan dikategorikan kepada pembahagian paling ketara iaitu kostum wanita dan kostum lelaki serta aksesori yang menemani pemakaian kostum. Dalam setiap bahagian, cara pemakaian setiap bahagian kostum, waktu kostum dipakai, aksesori yang digunakan semasa pemakaian setiap bahagian badan akan ditentukan. Akhir sekali, setiap kategori dalam bahagian tersebut akan dibandingkan dengan kostum dan cara

pemakaian dalam zaman moden ini. Menurut Louis R. Gottschalk, historiografi ialah bentuk penerbitan, sama ada secara lisan atau secara tulisan, berkaitan peristiwa atau gabungan peristiwa-peristiwa pada masa lampau (Dasuki, 2003). Kajian ini mengadaptasikan perspektif Gottschalk dalam mencatat perubahan cara pemakaian kostum, waktu pemakaian kostum, dan juga aksesori yang menemani pemakaian kostum masyarakat Momogun Rungus di Sabah. Catatan perbezaan dan persamaan yang dihasilkan merentasi masa silam ke masa terkini akan dicatatkan di bawah perubahan sejarah budaya masyarakat Rungus di Kudat, Sabah. Perubahan tersebut berkait rapat dengan perubahan sejarah sosial dan ekonomi negara dan data dari sorotan literatur berkaitan sejarah sosial masyarakat Rungus di Kudat ditriangulasikan dengan dapatan kajian lapangan demi mendedahkan faktor-faktor yang mempengaruhi perubahan tersebut yang telah membawa impak ke atas identiti masyarakat Rungus generasi muda. Rakaman analisis ini dilakukan secara teratur mengikut susunan fakta dalam sejarah seperti dalam pendekatan historiografi (Denis Guritno, 2018).

DAPATAN KAJIAN DAN PERBINCANGAN

Kostum Tradisional Perempuan

Kostum boleh dikatakan sebagai pakaian seragam atau pakaian khas yang dipakai oleh seseorang untuk tujuan tertentu seperti upacara, pertunjukan, perayaan, atau acara khusus (Cherubim, 2007). Kostum tradisional pula dimaksudkan sebagai pakaian tradisional satu etnik yang melambangkan identiti etnik tersebut (Pangayan et al., 2016). Untuk mencapai objektif kajian ini langkah pertama adalah untuk menentukan tanggapan terhadap pakaian tradisional kumpulan Momogun Rungus sebagai satu lambang identiti kesenian mereka. Pakaian tradisional Momogun Rungus dihasilkan melalui teknik tenunan tradisional yang telah diwarisi turun temurun dengan menggunakan serat *kapok* (kapas). Teknik tenunan ini dikenali sebagai *magavol* yang memerlukan kesabaran dan kecermatan yang tinggi dalam penghasilannya (Yoon & Humin, 2018). Kostum tradisional Momogun Rungus memiliki ciri khas yang membezakannya dari kostum-kostum tradisional etnik lain di Sabah seperti pakaian kostum perempuan yang kelihatan ringkas iaitu berkain tenunan hitam dipakai dengan aksesori manik yang berwarna warni menonjolkan lagi keindahan estetika kostum dan pemakai kostum (Azizi et al., 2015) seperti di Rajah 5. Tenunan kain hitam dirujuk sebagai *Sukolob* (sarung tradisional lama) mempunyai tenunan *Linangkitan* di atasnya. Menurut tiga daripada empat orang informan, *Sukolob* merupakan kostum yang sudah lama dipakai sebelum kemasukan jajahan kuasa kolonial Inggeris, dipakai setiap hari seperti membuat aktiviti harian, bercucuk tanam, memasak dan berjalan di tamu. Malah, *Sukolob* akan dipakai semasa majlis perkahwinan, acara *Magahau* dan semasa menari tarian tradisional iaitu tarian Mongigol-Sumundai. Dalam sebarang majlis rasmi atau tidak rasmi, persembahan tarian tradisional Momogun Rungus adalah satu keperluan yang tidak boleh terlepas untuk memakai *Sukolob* (Sharifah Darmia, 2020).

Rajah 5: Kostum dan Aksesori Tradisional Perempuan 1

Sumber: Koleksi Pengkaji (2023)

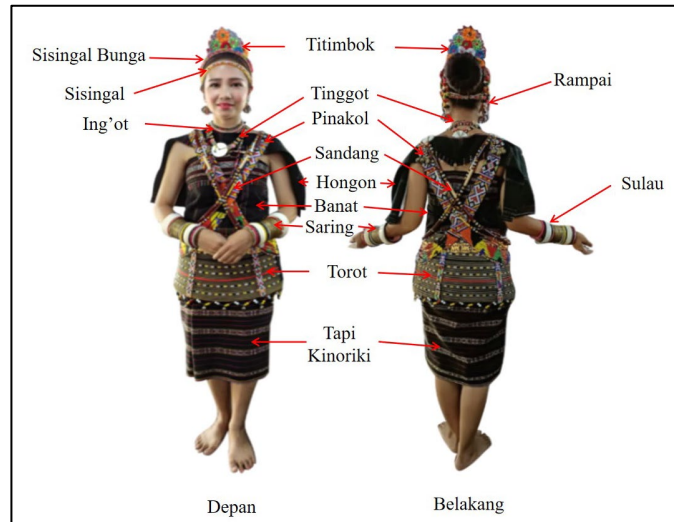
Menurut informan Sinohulin (temubual pada 26 Mac 2023), kostum dalam Rajah 6 adalah kostum tradisional baru yang dipanggil *Banat-Tapi* tetapi masa permulaan kostum ini dipakai tidak diketahui. Kostum *Banat-Tapi* kemudian dikenali sebagai 'kostum penuh' kumpulan.

Bagi Momogun Rungus perempuan, kain di bahu dipanggil *Longon*, kain di badan atas adalah *Banat* dan kain di badan bawah adalah *Tapi* (sarung tradisi). Menurut informan Ross (temubual pada 25 Mac 2023) dan Sinohulin (temubual pada 26 Mac 2023), corak tenunan *Tapi* terbahagi kepada empat jenis iaitu *Tapi Kinoriki*, *Tapi Tinongkupan*, *Tapi Inaravas* dan *Tapi Rinugading*. Kostum *Tapi* yang dipakai dalam Rajah 6 dipanggil *Tapi Kinoriki*. Fungsi kostum *Banat-Tapi* adalah semasa menari tarian tradisional dan semasa melakukan aktiviti harian.

Mengikut informan Ross (temubual pada 25 Mac 2023), pada zaman dahulu kostum tradisional dipakai mengikut status perkahwinan. *Sukolob* dipakai oleh wanita yang sudah berkahwin manakala *Banat-Tapi* dipakai oleh perempuan bujang atau pengantin perempuan. Namun, informan Angela (temubual pada 14 September 2023) pula menjelaskan kostum tradisional ini dipakai untuk melambangkan status kekayaan atau kemampuan mereka. *Sukolob* dipakai oleh orang biasa manakala *Banat-Tapi* dipakai oleh orang berada. Ini kerana kos untuk menghasilkan pakaian tradisional Momogun Rungus sangat tinggi dan hanya segelintir daripada masyarakat kumpulan Momogun Rungus yang berkemampuan untuk memiliki atau menghasilkannya pada zaman dulu.

Manakala, informan Sinohulin (temubual pada 26 Mac 2023) dan informan Rohana (temubual pada 25 Mac 2023) pula menyatakan setiap kumpulan Momogun Rungus

mempunyai status yang sama sahaja dan tidak membezakan status kekayaan ataupun status perkahwinan. Ia hanya disebabkan jangka masa proses menghasilkan kostum dan aksesori seseorang untuk melengkapkan kesemua kostum dan aksesori mereka.

Rajah 6: Kostum dan Aksesori Tradisional Perempuan 2
Sumber: Koleksi Pengkaji (2023)

Pada masa kini, kostum *Sukolob* sangat jarang dipakai dan dipamerkan. Manakala kostum *Banat-Tapi* sering dipakai oleh masyarakat kumpulan Momogun Rungus seiring dengan adat pada peristiwa penting seperti *Magahau*, perkahwinan dan persembahan tarian tradisional yang jarang diadakan pada hari ini. Rajah 8 merupakan kostum dan aksesori tradisional kumpulan Momogun Rungus di Pesta Kaamatan Peringkat Negeri Sabah pada 31 Mei 2023. Semasa menyambut *Magahau*, sebahagian daripada masyarakat Momogun Rungus masih memakai kostum tradisional terutama bagi mereka yang terlibat dengan persembahan kebudayaan. Namun, bagi pengunjung pula hanya memakai pakaian moden dan bebas. Ini jelas menunjukkan bahawa masyarakat Momogun Rungus terutamanya orang muda, suka memakai pakaian moden. Contohnya seperti kemeja-t dengan bermotifkan corak Rungus seperti dalam Rajah 7 yang menunjukkan kemeja-t yang dicetak bercorak motif kontemporari Momogun Rungus yang dijual oleh Persatuan Momogun Rungus Sabah (SAMORA).

Rajah 7: Kemeja T Kinoriki Contemporary Design 2020
Sumber: Koleksi Elforina Jolius (2020)

Walaupun corak dan motif Momogun Rungus mula berevolusi kepada pelbagai variasi, namun teknik tenunan dan tekatan tradisional kekal diwariskan secara turun temurun kepada anak perempuan mereka. Sinohulin (temubual pada 26 Mac 2023) menjelaskan bahawa teknik tenunan ini diamalkan sejak sebelum jajahan kolonial Inggeris sampai sekarang. Beliau masih pandai menghasilkan benang buatan sendiri menggunakan kapas malah menyulam dan menenun kostum tradisional menggunakan alat tenunan tradisional. Berdasarkan kenyataan informan Ross (temubual pada 25 Mac 2023) juga, pada zaman dahulu bahan-bahan tenunan adalah hasil buatan tangan seperti seperti benang “*Kapok*” untuk menenun kain, berbanding zaman sekarang, benang-benang tersebut dibeli dari tamu-tamu di Kudat, Sabah.

Rajah 8: Kumpulan Momogun Rungus

Sumber: Koleksi Pengkaji (2023)

Dalam majlis perkahwinan, kumpulan Momogun Rungus masih menggunakan pakaian tradisi penuh (pakaian kostum yang dianggap lengkap dengan kostum dan aksesori tradisional) iaitu *Banat-Tapi* supaya pengantin kelihatan cantik dan mewah dalam majlis perkahwinannya seperti contoh dalam Rajah 9. Informan Angela (temubual pada 14 September 2023) menjelaskan kostum tradisional pada zaman sekarang boleh disewa di kedai yang membuat perkhidmatan sewaan kostum tradisional untuk sambutan acara penting malah boleh dibeli jika mereka berkemampuan untuk membelinya. Pada zaman kini, pasangan pengantin sudah tidak terikat dengan cara memakai pakaian semasa berkahwin kerana sebahagian daripada mereka tidak berkemampuan untuk membelinya atau menyewa selengkapnya. Terdapat juga mereka yang meminjam kostum daripada ahli keluarga atau usaha untuk melengkapkan kostum mengikut kemampuan mereka sahaja seperti memakai kostum ‘*hibrid*’ seperti dalam Rajah 9.

Rajah 9: Pasangan Pengantin yang Memakai Baju Tradisional Rungus Dalam Majlis Perkahwinan.

Sumber: Koleksi Pengkaji (2023)

Seterusnya, dalam persembahan tarian tradisional, kostum tradisional masih tetap menggunakan kostum *Banat-Tapi* seperti Rajah 10. Bagi Momogun Rungus, persembahan tarian tradisional mereka perlu dipersembahkan dengan berpakaian lengkap kostum tradisional. Perkara ini secara tidak langsung membolehkan penonton mengenali, menghayati persembahan tarian tradisional dan melihat keindahan kostum tradisional Momogun Rungus. Semua informan bersetuju bahawa pada masa kini majoriti perempuan Momogun Rungus tidak memakai kostum tradisional seperti *Sukolob* dan *Banat-Tapi* sebagai pakaian harian mereka. Ini kerana nilai artistik yang terkandung dalam kedua jenis kostum ini begitu tinggi selain teknikal pemakaian yang rumit.

Rajah 10: Penari kumpulan Momogun Rungus

Sumber: Koleksi Pengkaji (2023)

Aksesori Tradisional Perempuan

Aksesori merujuk kepada objek tambahan atau peralatan yang digunakan sebagai hiasan, untuk melengkapkan penampilan atau gaya seseorang (Cassels, 2013). Aksesori tradisional yang dipakai semasa perayaan, tarian dan harian pada masa dahulu unik khususnya di Kudat, mendapat inspirasi dari flora dan fauna (Leandra, 2022). Fungsi aksesori adalah untuk menambahkan sentuhan estetika, gaya dan keunikan pada pakaian, rambut atau penampilan keseluruhan seseorang. Pemakaian perhiasan diri dalam budaya tertentu dilihat melalui maknanya yang penting dalam konteks agama, sosial, penggunaan berdasarkan jantina, dan sebagai identiti bangsa itu sendiri (Gregory & Noria, 2020).

Pada zaman dahulu, manik-manik yang dihiasi sebagai aksesori tradisional Rungus mempunyai nilai yang tinggi kerana mempunyai harga yang mahal dan susah didapati. Ini kerana manik yang diperdagangkan pada ketika itu diperbuat daripada bahan alam semulajadi seperti batu, kayu, biji buah, tulang, taring, kaca dan tanah liat (Siti Fariza & Humin, 2017). Oleh itu, penggunaan manik dalam kalangan masyarakat Momogun Rungus dianggap sebagai individu yang berkemampuan kerana manik hanya boleh diperolehi melalui kaedah sistem “barter” iaitu pertukaran barang dagangan tempatan dengan pedagang dari negara China atau Brunei (Siti Fariza & Humin, 2017). Menurut informan Sinohulin (temubual pada 26 Mac 2023), proses membuat aksesori Momogun Rungus dahulu akan mengambil masa yang lama dan memakan banyak tenaga untuk disiapkan terutamanya *Pinakol*. Malah, informan Sinohulin (temubual pada 26 Mac 2023) juga mengatakan aksesori tradisional Momogun Rungus yang masih kekal hingga kini merupakan aksesori yang diwarisi turun temurun sejak sebelum jajahan pihak kolonial Inggeris lagi. Menurut informan Ross (temubual pada 25 Mac 2023), aksesori tradisional pada zaman dahulu yang digunakan dalam pakaian aktiviti harian dan sambutan *Magahau*, untuk kostum *Banat-Tapi*, dilengkapi dengan aksesori kepala iaitu *Titimbok*, *Sisingal Bunga*, *Sisingal Tinngol*, *Rampai*, dan *In'got-In'got*. Manakala di bahagian leher dihiasi dengan *Tingot Linompung*, *Tingot Linimbata*, dan *Ganggalung*. Pada bahagian badan pula dilengkapi dengan *Pinakol*, dan *Sandang*. Manakala di bahagian pinggang pula dilengkapi dengan *Orot*. Pada bahagian tangan dihiasi dengan pemakaian *Saring*, dan *Sulau*. Dan pada bahagian kaki pula dihiasi dengan *Lungkaki*. Rajah 5 diturunkan sebagai rujukan dan gambaran visual yang lebih jelas.

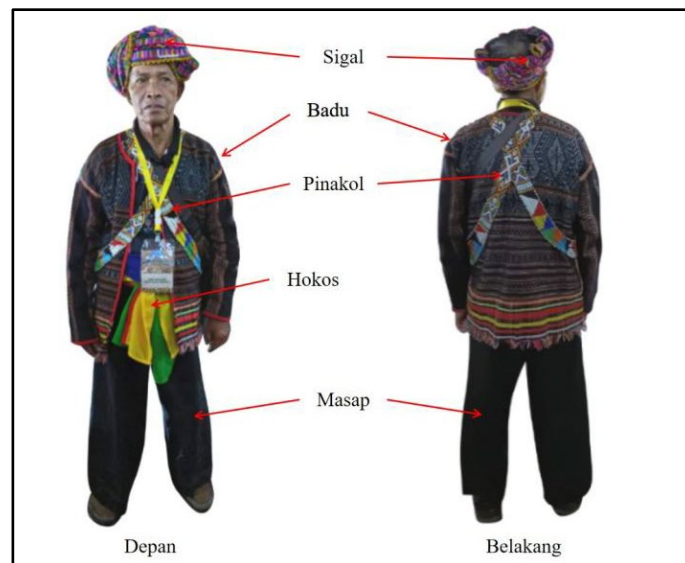
Pada masa kini, *Lungkaki* dan *Ganggalung* sangat susah dijumpai dan jarang dipakai oleh golongan wanita Momogun Rungus. Perkara ini disebabkan oleh bahan utama aksesori ini iaitu tembaga semakin sukar didapati. Menurut informan Ross (temubual pada 25 Mac 2023), proses pembuatan aksesori dan proses pemakaian aksesori ini sangat mencabar dan teknikal. Setiap aksesori mengambil masa satu hari untuk dihasilkan dan hanya boleh dipakai oleh seorang pemakai sahaja. Bagi menyediakan sebuah set lengkap aksesori, mengambil masa selama tujuh hari. Kesukaran dan keperluan teknikal yang tinggi dalam penghasilan dan pemakaian aksesori ini telah merangsang generasi muda untuk melakukan inovasi ke atas aksesori tradisional mereka. Walau bagaimanapun, kumpulan Momogun Rungus berusaha mengekalkan bentuk

dan kegunaan aksesori tersebut. Aksesori-aksesori perempuan kebanyakannya telah dimodenkan (berkonsepkan kontemporari dan mengikut trend zaman sekarang) dan dibeli sebagai koleksi dan dipakai semasa acara penting sebagai tanda hormat kepada Momogun Rungus.

Kostum Tradisional Lelaki

Dalam kostum tradisional lelaki, Momogun Rungus lelaki memakai tiga jenis kostum iaitu pakaian untuk harian, perkahwinan dan *Magahau*. Perbezaan kostum tradisional lelaki ialah di antara memakai *Tapi* (skirt tradisi lelaki) atau *Masap* (seluar tradisi lelaki) yang dipakai dengan *Badu* (baju tradisi lelaki) dan *Hokos* (tali pinggang tradisi lelaki). Kesemua jenis kostum yang dinyatakan jelas ditunjukkan dalam Rajah 11 dan 12. Menurut informan Ross (temubual pada 25 Mac 2023), pemakaian kostum tradisional lelaki pada zaman dahulu juga boleh menunjukkan status kekayaan mereka. Seseorang yang memakai kostum dengan *Badu-Tapi* dilihat sebagai seseorang yang berkemampuan. Manakala seseorang yang memakai kostum dengan *Badu-Masap* dilihat sebagai seseorang yang kurang berkemampuan. Akan tetapi, informan Sinohulin (temubual pada 26 Mac 2023) pula menjelaskan bahawa status setiap masyarakat Momogun Rungus adalah sama sahaja dan jangka masa proses untuk menghasilkan kostum dan aksesori yang lengkap itu menyebabkan mereka kelihatan berbeza.

Pada zaman dulu, Momogun Rungus lelaki memakai *Badu-Masap* sebagai pakaian aktiviti harian, pada majlis perkahwinan, *Magahau* dan semasa menari tarian tradisional. *Badu-Masap* merupakan kostum kumpulan Momogun Rungus yang diamalkan sebelum jajahan pihak kolonial seperti *Sukolob*. Kemudian wujudnya kostum *Badu-Tapi* yang tidak diketahui bila kostum ini mula dipakai seperti *Badu-Tapi* (informan Sinohulin, temubual pada 26 Mac 2023). *Badu-Tapi* kemudiannya dipakai pada hari perkahwinan, *Magahau* dan persembahan tarian tradisional sama seperti *Badu-Masap*. Menurut informan Angela (temubual pada 14 September 2023), setelah perubahan akibat arus pemodenan pada masa kini, kumpulan Momogun Rungus lelaki tidak lagi memakai kostum tradisional sebagai pakaian aktiviti harian mereka atau sebagai tanda kemampuan mereka. Mereka memakai pakaian moden (bersifat kontemporari dan mengikut trend zaman sekarang) mengikut kesesuaian dan tujuan pakaian mereka. Untuk kostum perkahwinan pula, ada sebahagian daripada pengantin lelaki yang masih mengamalkan adat dan tradisi mereka dengan memakai kostum penuh Momogun Rungus iaitu *Badu-Tapi* untuk kelihatan segar dan mewah pada majlis perkahwinan mereka; pengantin yang tidak mempunyai kostum tradisional kumpulan Momogun Rungus menggantikan *Badu* dengan kemeja moden untuk kelihatan menarik dan baru seperti Rajah 10. Menurut informan Angela (temubual pada 14 September 2023), pada masa kini, hanya minoriti dari keluarga Momogun Rungus yang masih memiliki baju tradisi Momogun Rungus dan kebanyakan daripada mereka boleh menyewa kostum dan aksesori tradisional. Dalam pakaian kostum semasa persembahan tarian tradisional dan *Magahau*, kumpulan Momogun Rungus lelaki masih mengekalkan tradisi memakai kostum tradisional semasa membuat persembahan semasa *Magahau* seperti kostum penari perempuan juga, mereka bebas memakai kostum Rajah 11 atau kostum Rajah 12. Kostum dipakai untuk menari tarian tradisional sambil memperkenalkan dan mempromosikan tradisi kumpulan Momogun Rungus kepada semua orang.

Rajah 11: Kostum dan Aksesori Tradisional Lelaki 1
Sumber: Koleksi Pengkaji (2023)

Rajah 12: Kostum dan Aksesori Tradisional Lelaki 2
Sumber: Koleksi Pengkaji (2023)

Aksesori Tradisional Lelaki

Aksesori tradisional lelaki juga merupakan aksesori yang diwarisi berabad-abad sebelum kemasukan jajahan pihak colonial Inggeris. Menurut informan Ross (temubual pada 25 Mac 2023), pada zaman dulu, aksesori tradisional yang dipakai oleh penari tarian tradisional lelaki atau *Magahau*, seperti di Rajah 12, bermula dari kepala sampai kaki ialah, *Sigal*, *Tinggot Linopung*, *Tinggot Linimbata*, *Pinakol*, *Sandang*, dan *Sandai*. Manakala aksesori tradisional

bagi pengantin lelaki pula ialah semua aksesori di atas dan ditambah dengan *Ganggalung* di bahagian lehernya. Selain itu, untuk aksesori yang dipakai semasa melakukan aktiviti harian pula, masyarakat lelaki Momogun Rungus hanya memakai *Sigal* di kepalanya dan dua *pinakol* disilang di bahagian dada mereka. Manakala menurut informan Angela (temubual pada 14 September 2023) pula, *Pinakol* tidak dipakai harian dan hanya dipakai semasa *Magahau* atau perkahwinan sahaja.

Pada masa kini, pengantin lelaki bebas untuk memakai aksesori mereka pada hari perkahwinan mereka. Terdapat sebahagian daripada mereka yang masih memakai aksesori tradisional yang lengkap semasa majlis perkahwinan mereka namun ada juga sebahagian daripada pengantin lelaki pula memakai aksesori tradisional iaitu aksesori hiasan kostum seperti yang dirujuk dalam Rajah 11 dan 12 mengikut kemampuan mereka, iaitu antara menyewa atau menggunakan aksesori yang diturunkan dalam keluarga. Ini kerana *ganggalung* sangat jarang dijumpai kerana tidak lagi dihasilkan aksesori tembaga, dan juga faktor harga yang mahal (informan Ross, temubual pada 25 Mac 2023). Untuk aksesori pakaian harian pula, lelaki masyarakat Momogun Rungus tidak lagi memakai *Sigal* dan *Pinakol* dalam melakukan aktiviti harian mereka. Aksesori yang moden dipakai sebagai koleksi dan sebagai tanda hormat sahaja. *Sigal* hanya dipakai semasa mereka mempunyai perayaan penting seperti perkahwinan, sambutan *Magahau* dan persembahan tarian tradisional.

KESIMPULAN

Arus pemodenan dan anjakan paradigma telah melunturkan sedikit sebanyak identiti etnik Momogun Rungus itu sendiri. Melalui penelitian ini didapati pemakaian kostum tradisional etnik Momogun Rungus memang telah terbahagi kepada tiga jenis iaitu pemakaian di dalam majlis perkahwinan, acara *Magahau* dan pakaian harian. Perubahan ini tidak memberikan impak yang besar di dalam kedudukan dan status sosial Momogun Rungus namun memberi kesan kepada kelangsungan budaya dan warisan mereka. Disebabkan cabaran yang dihadapi dalam mengekalkan kaedah dan cara pemakaian tradisional kostum dan aksesori mereka, maka berlakulah pengkhususan pemakaian kostum tradisional mengikut kepentingan dan keperluan majlis. Semasa majlis keramaian seperti perkahwinan dan persembahan tarian tradisional, pemakaian kostum dan aksesori tradisional adalah dititik beratkan. Manakala, semasa menjalankan aktiviti harian atau menghadiri acara *magahau*, pemakaian kostum dan aksesori tradisional tidak diwajibkan dan lebih bergantung kepada kesesuaian serta keselesaan pemakai. Masyarakat Momogun Rungus itu sendiri seharusnya mempunyai kesedaran yang tinggi dalam memelihara dan memulihara budaya warisan mereka khususnya generasi muda, kerana khazanah ini merupakan identiti dan warisan yang tidak ternilai.

Kajian awal ini menunjukkan bahawa perubahan kostum dan aksesori tradisional Momogun Rungus di Kudat dipengaruhi oleh pelbagai faktor, termasuk pengaruh moden, pelancongan, dan perkembangan sosial. Walaupun perubahan ini mungkin membawa manfaat tertentu, adalah penting untuk dipastikan bahawa nilai dan keaslian budaya terpelihara. Melalui usaha kolektif, masyarakat dapat mengekalkan warisan budaya mereka untuk generasi akan datang sambil tetap relevan dalam dunia yang semakin global.

LIMITASI KAJIAN

Dapatan kajian hanya benar untuk dua (2) kawasan di Kudat, Sabah iaitu Rumah Panjang Bavanggazo di Matunggong dan Gong *Village* di Sumangkap sahaja. Penyelidik tidak dapat merakam kostum asal dari nenek moyang, dan hanya merakamnya dalam bentuk gambar kerana informan risau akan kerapuhan kostum dan aksesori lama. Tambahan pula, terdapat beberapa aksesori yang sudah tidak dipakai atas sebab bahan yang semakin jarang dijumpai. Terdapat juga masalah pemahaman antara penyelidik dan informan kerana kebanyakan informan lancar bertutur dalam bahasa Rungus manakala penyelidik kurang memahami bahasa Rungus.

RUJUKAN

- Appell, G. (1972). *Ethnic Groups of Insular Southeast Asia*. Human Relations Area Files Press. https://www.academia.edu/6697096/Ethnic_Groups_of_Insular_Southeast_Asia
- Appell, G. N. (1978). *Ethical Dilemmas in Anthropological Inquiry: A Case Book*. Crossroads Press. https://www.academia.edu/3115091/Ethical_Dilemmas_in_Anthropological_Inquiry_A_Case_Book
- Azizi, B., Aldrin, A., & Nor Zarifah, M. (2015). The Rungus Longhouse of Sabah, Malaysian Borneo – A Dying Architecture. *SHS Web of Conferences*, 18. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20151802002>
- Cassels, A. K. (2013). *The Social Significance of Late Medieval Dress Accessories* (Vol. I, pp. 12-34).
- Cherubim, A. Q. (2007). Costume, Kóstyom, and Dress: Formulations of Bagóbo Ethnic Identity in Southern Mindanao. *Ethnology*, 46(4), 271–288. <https://www.jstor.org/stable/20456632>
- Dasuki. (2003). *Modul VI Historiografi: Pengantar Kajian Sejarah* (pp. 45-67). Pustaka Pelajar.
- Denis Guritno, S. S. (2018). *Historiografi*. Universitas Indraprasta PGRI, pp. 1-24. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.14953.62565>
- Esterlina, M. C. L. L., & Mohd Kipli, A. R. (2021). Magahau dan Hubungan dengan Kepercayaan Tradisi Etnik Rungus di Sabah. *Journal of Social Science & Humanities*, 3(1), 41–48. <http://myjms.mohe.gov.my/index.php/jdpg>
- Esterlina, M. C. L. L., & Mohd Kipli, A. R. (2022). *Magahau Rungus: Dari Upacara Ritual ke Pesta Keramaian*. *Jurnal Warisan Sosio-Budaya*, 15 (4), 201-210. <https://doi.org/10.51200/ga.vi.3975>
- Gregory, K., & Noria, T. (2020). Penelitian Koleksi Aksesori Perak Ngepan Indu “Biah Anak Anji” Dalam Konteks Budaya Benda Masyarakat Iban. *Asian People Journal (APJ)*, 3(2), 169–180. <https://doi.org/10.37231/apj.2020.3.2.202>
- Infokit. (2011). What is Intangible Cultural Heritage? - Intangible Heritage - Culture Sector - UNESCO. *Intangible Heritage, Culture Sector, UNESCO*. <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003>
- Kok On, L. (2013). Collecting and Contextualising Sundait (Riddles) among the Rungus People of Sabah. *Pertanika Journal of Social Science & Humanities*, 21(3), 897–922.
- Kok On, L., Abdullah, A. S., & Majumah, R. (2014). Bbahul dan Hubungannya dengan Kepercayaan Bbiruhui Etnik Rungus di Sabah. *Kemanusiaan*, 21(1), 73–102.

- Leandra, J. P. (2022). *Sejarah Masyarakat Rungus di Kudat, Sabah (1881–1963)*. Universiti Malaysia Sabah. <https://eprints.ums.edu.my/id/eprint/35463/>
- Low, K. O. (2013). Collecting and Contextualizing Sundait (Riddles) among the Rungus People of Sabah. *Pertanika Journal of Social Science & Humanities*, 21(3), 897–922.
- Low, K. O., & Azlan Shafie, A. @ R. M. (2014). Bbahul dan Hubungannya dengan Kepercayaan Bbiruhui Etnik Rungus di Sabah. *Kemanusiaan*, 21(1), 73–102.
- Muhamamd Ridhwan, S., Mohamad, F. S., & Mohd Nor, S. A. (2021). Penggunaan Media dalam Pengekalan Identiti Etnik Generasi Kedua Bawean di Malaysia. *Malaysian Journal of Communication*, 37(1), 348–363.
- Ong, P. L. (2000). *Packaging Myths for Tourism: The Case of the Rungus of Kudat, Sabah, Malaysia*. University of Edinburgh. <http://libraryblogs.is.ed.ac.uk/phddigitisation>
- Pangayan, V. B. (2020). Tarian Mongigol-Sumundai Momogun Rungus di Sabah: Analisis Konsep Persembahan dan Ragam Gerak. *Gendang Alam*, 10(2), 137–146. <https://doi.org/10.51200/ga.vi>
- Pangayan, V. B., Low, K. O., & Shafii, A. S. H. (2016). Kostum Tradisional Etnik Kimaragang di Sabah: Analisis Unsur Perubahan dan Kearifan Tempatan. In D. M. Naim, M. I. Ahmad, A. S. H. Shafii, N. Isa, S. C. Lah, & N. F. L. Ahmad (Eds.), *6th Conference On Local Knowledge 2016 (ICLK): Local Wisdom: Universal Heritage* (pp. 242–246). Sekretariat Kearifan Tempatan, Universiti Sains Malaysia.
- Porodong, P. (2012). *Rungus*. In K. Mariappan & P. Porodong (Eds.), *Murut & Pelbagai Etnik Kecil Lain di Sabah* (pp. 110–128). Institut Terjemahan & Buku Malaysia.
- Prasti, E. (2019). Pandangan Etika Kristen tentang Berbusana bagi Wanita Kristen. *Jurnal Teologi Berita Hidup*, 1(2), 109–120.
- Romzi, A., Andreas, T., Chelster, S. P., & Raymond, M. (2018). The Use of Rungus Language Among the New Generation (Youth) of Rungus in Matunggong, Sabah. *Journal of Advanced Research in Social and Behavioural Sciences*, 12, 98–110. www.akademiabaru.com/arsbs.html
- Romzi, A., Andreas, T., Jane Wong, K. L., Rose Patsy, T., & Jualang, G. (2020). Preserving Native Culture Through Traditional Costumes and Textiles: The Case of the Rungus Community in Sabah, Malaysia. *Kadazandusun Chair & Centre for the Promotion of Knowledge and Language Learning*. https://www.academia.edu/85635120/Preserving_Native_Culture_Through_Traditional_Costumes_and_Textiles_the_Case_of_the_Rungus_Community_in_Sabah_Malaysia
- Sharifah Darmia, B. S. A. (2020). *Pengaruh Budaya dalam Keharmonian Etnik di Sabah*. Universiti Malaysia Sabah.
- Siti Aidah, L., Suraya, S., & Johan, J. (2022). Sejarah dan Pengalaman Hubungan Etnik di Sabah: Kesepaduan dalam Kepelbagaian. *E-Bangi Journal of Social Science & Humanities*, 19(6), 183-192. <https://doi.org/10.17576/EBANGI.2022.1906.14>
- Siti Fariza, M., & Humin, J. (2017). Reka Corak dan Simbolisme Motif Pinakol dalam Pakaian Masyarakat Rungus di Sabah. *Jurnal Gendang Alam*, 7, 65-78. <https://doi.org/10.51200/GA.V7I.1047>
- Victor, P. (2020). Tarian Mongigol-Sumundai Momogun Rungus di Sabah: Analisis Konsep Persembahan dan Ragam Gerak. *Jurnal Gendang Alam*, 6 (1), 1-18. <https://doi.org/10.51200/GA.VI.2840>
- Yoon, P. L., & Humin, J. (2018). Ciri Estetika dalam Reka Bentuk dan Motif Pakaian Tradisional Golongan Perempuan Etnik Rungus di Kudat. *Gendang Alam*, 8, 70-83.